

PROLOOG

Al jaren wilde ik schrijven over de Finzi-Contini's – over Micòl en Alberto, professor Ermanno en signora Olga – en alle anderen die kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonachtig waren of, zoals ik, regelmatig over de vloer kwamen in het huis aan de Corso Ercole I d'Este in Ferrara. Maar de aandrang, de drijfveer om het ook echt te doen kreeg ik pas een jaar geleden, op een zondag in april 1957.

Het was tijdens een van die bekende weekenduitjes. Met tien vrienden over twee auto's verdeeld waren we meteen na de lunch zonder vastomlijnd doel de Via Aurelia opgereden. Op een paar kilometer van Santa Marinella sloegen we, aangelokt door de torens van een middeleeuws kasteel die plotseling links waren opgedoken, een zandweggetje in om los van elkaar te gaan wandelen over het mistroostige zandstrand aan de voet van het slot: van dichtbij gezien was het veel minder middeleeuws dan het van ver had geleken, toen we het vanaf de rijksweg zagen afgetekend tegen de blauwe schittering van de Tyrreense Zee. Met de wind recht in het gezicht, het zand in de ogen, verdoofd door het brullen van de branding en zonder het kasteel vanbinnen te kunnen bezoeken omdat we geen schriftelijke toestemming hadden van een of andere Romeinse kredietbank, voelden we ons diep ontevreden en ontstemd dat we Rome hadden willen verlaten op een dag als deze, die nu aan de rand van de zee

van een nagenoeg winterse strengheid bleek te zijn.

Zo'n twintig minuten liepen we op en neer langs de boog van het strand. De enige van ons groepje die vrolijk was, bleek een meisje van negen te zijn, de dochter van het jonge echtpaar waarbij ik in de auto had gezeten. Opgewonden door de wind, de zee, de doldwaze zandwervelingen liet Giannina haar vrolijke, uitbundige aard de vrije loop. Hoewel haar moeder had geprobeerd het haar te verbieden, had ze haar kousen en schoenen uitgetrokken. Ze waagde zich de golven tegemoet die tegen de kustlijn sloegen en liet haar benen tot aan haar knieën nat worden. Ze leek dolle pret te hebben: wel zo dat ik even later, toen we weer in de auto stapten, in haar donkere, levendige ogen boven twee verhitte zachte wangetjes een zweem van pure spijt zag.

Weer op de Via Aurelia kwamen we na een tijdje in het zicht van de tweesprong van Cerveteri. Omdat er was besloten onmiddellijk terug te keren naar Rome, twijfelde ik er niet aan of we gingen rechtdoor. Maar nee, op dit punt houdt onze wagen meer in dan nodig en steekt Giannina's vader zijn arm uit het raampje. Hij beduidt de tweede auto, die op een meter of dertig afstand rijdt, om linksaf te slaan. Hij was van gedachte veranderd.

Zo moesten we het gladde asfaltweggetje afrijden dat in een mum van tijd naar een klein stadje met grotendeels nieuwe huizen leidt, en vandaar slingerend in de richting van de heuvels in het binnenland, naar de beroemde Etruskische dodenstad. Niemand die om een verklaring vroeg, en ik hield eveneens mijn mond.

Na het dorp moest de auto door de licht oplopende weg vaart minderen. We reden nu vlak langs de zogeheten *montarozzi* waarmee het terrein tot voorbij Tarquinia bezaaid is, maar meer aan de kant van de heuvels dan naar de zee toe, dat hele stuk van Latium ten noorden van Rome, dat daarvoor bijna één grote, onmetelijke begraafplaats is. Hier is

het gras groener, voller, donkerder dan op de hoogvlakte ten zuiden ervan, tussen de Via Aurelia en de Tyrreense Zee: dit bewijst dat de eeuwige sirocco, die over zee waait, pas hier komt na onderweg een groot deel van zijn zilte smaak te zijn kwijtgeraakt, en dat het vocht van de niet ver gelegen bergen zijn weldadige invloed op de begroeiing begint uit te oefenen.

‘Waar gaan we heen?’ vroeg Giannina.

Man en vrouw zaten beiden voorin, met tussen hen in het meisje. De vader haalde zijn hand van het stuur en legde die op de bruine krullen van zijn dochter.

‘We gaan een kijkje nemen bij graven van meer dan vier- of vijfduizend jaar geleden,’ antwoordde hij, op de toon van iemand die een sprookje begint te vertellen en daarom durft te overdrijven met de getallen. ‘Etruskische graven.’

‘Wat een weemoed!’ verzuchtte Giannina en ze liet haar nek tegen de rugleuning rusten.

‘Hoezo weemoed? Heb je op school geleerd wie de Etrusken waren?’

‘In het geschiedenisboek staan de Etrusken voorin, bij de Egyptenaren en de joden. Maar hoor eens, pap: wie waren ouder volgens jou, de Etrusken of de joden?’

Haar vader schoot in de lach.

‘Vraag dat maar aan die meneer,’ zei hij, met zijn duim op mij wijzend.

Giannina keek om. Met haar mond achter de rand van de leuning wierp ze even een blik op mij, streng, vol wantrouwen. Ik wachtte tot ze haar vraag zou herhalen. Maar nee: meteen keek ze weer voor zich.

Beneden op de weg die nog steeds licht omhoog ging, omzoomd door rijen cipressen, kwamen ons groepen dorpelingen tegemoet, jongens en meisjes. Ze maakten hun zondagwandeling. Arm in arm vormden de meisjes soms hele ketens van vijf of zes tegelijk. Wonderlijk, zei ik bij mezelf, terwijl

ik naar hen keek. Op het moment dat we hen passeerden, tuurden ze door de ruiten met hun lachende ogen, waarin nieuwsgierigheid zich mengde met een merkwaardig soort trots, nauw verholten laatdunkendheid. Wonderlijk. Mooi en vrij.

‘Pap,’ vroeg Giannina, ‘waarom maken oude graven minder weemoedig dan nieuwe?’

Een grotere groep dan de andere, die een flink deel van de rijweg in beslag nam en in koor zong zonder opzij te willen, had de auto bijna gedwongen te stoppen. De aangesprokene zette hem in de tweede versnelling.

‘Dat spreekt vanzelf,’ antwoordde hij. ‘Pas overleden mensen staan dichterbij ons, en daarom houden wij meer van ze. De Etrusken zijn al zo lang dood, zie je’, en opnieuw was hij een sprookje aan het vertellen, ‘dat het lijkt of ze nooit hebben geleefd, of ze áltijd dood zijn geweest.’

Weer een pauze, langer nu. Daarna (we waren al vlak bij het plein voor de ingang van de dodenstad, vol auto’s en touringcars), was Giannina aan de beurt met haar les.

‘Maar nu je het zo zegt,’ zei ze zacht, ‘doe je me eraan denken dat de Etrusken ook hebben geleefd, en ik houd ook van hen, net als van alle anderen.’

Het daaropvolgende bezoek aan de dodenstad speelde zich af in het teken van de ongewone zachtheid van die woorden. Giannina had ons tot inzicht gebracht. Zij, de jongste, nam ons op de een of andere manier bij de hand.

We daalden af naar het belangrijkste graf, dat van de adellijke familie Matuta: een lage ondergrondse ruimte met zo’n twintig doodsbedden in even zovele nissen in de tufstenen wanden, en druk versierd veelkleurig stucwerk waarop dierbare, vertrouwde voorwerpen uit het leven van alledag waren afgebeeld, hakken, touwen, bijlen, scharen, spaden, messen, pijlen, bogen, zelfs jachthonden en moerasvogels. En intussen, nadat met liefde elk restje aspiratie tot filologi-

sche nauwgezetheid opzij was gezet, trachtte ik me concreet voor te stellen wat het voor de late Etrusken van Cerveteri, de Etrusken uit de tijd van na de Romeinse verovering, kon betekenen, dit constante bezoek aan hun begraafplaats in die buitenwijk.

Precies zoals tegenwoordig nog in de Italiaanse dorpen het kerkhof het verplichte eindpunt van elke avondwandeling is, kwamen ze bijna altijd te voet uit de buurt – fantaseerde ik –, in groepjes van familie en naaste verwanten, gewone vrienden, wellicht in plukjes jongeren zoals we die onderweg waren tegengekomen, of met hun geliefde, en ook wel alleen, om dan de kegelvormige graftombes in te gaan, degelijk en massief als de bunkers waarmee de Duitse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog Europa tevergeefs hebben bezaaid, graftombes die vanbuiten niet minder dan vanbinnen leken op de versterkte woningen van de levenden. Ja, alles veranderde – zouden ze bij zichzelf zeggen, al kuiierend over de geplaveide weg door de begraafplaats, waarin de met ijzer beslagen wagenwielen de eeuwen door in het midden twee diepe, evenwijdige voren hadden uitgesleten. De wereld was niet meer als vroeger, toen Etrurië met zijn bond van vrije aristocratische stadstaten bijna geheel het Italische schiereiland domineerde. Nieuwe beschavingen, ruwer en platter, maar ook sterker en strijdbaarder, deelden de lakens uit. Maar wat deed het er ook toe?

Over de drempel van de begraafplaats, waar elk van hen een tweede huis bezat met daarin het bed al gereed waarop zij binnenkort naast hun vaders zouden rusten, mocht de eeuwigheid geen illusie, geen fabeltje, geen priesterlijke belofte meer lijken. De toekomst zou de wereld naar believen ontwrichten. Maar daar, in die kleine afgebakende ruimte van de dode familieleden, midden in de graven waar men voor de doden van alles had achtergelaten wat het leven er prettig en aangenaam op maakt; in dat veilige, beschutte, be-

voorrechte hoekje van de wereld: daar (en hun denken, hun dwaasheid heerste na vijftieng eeuwen nog steeds rond de kegelvormige, met wilde kruiden begroeide grafheuvels), daar zou nooit iets kunnen veranderen.

Toen we weer vertrokken, was het donker.

Van Cerveteri naar Rome is het niet ver, een kleine veertig kilometer. Maar die avond werd het niet zo'n korte reis. Halverwege begon de Via Aurelia overspoeld te raken met auto's vanuit Ladispoli en Fregene. We konden alleen maar stapvoets vooruit.

In die landerigheid en loomheid (ook Giannina was in slaap gevallen) ging ik in mijn herinnering terug naar de jaren van mijn puberteit, naar Ferrara en de joodse begraafplaats aan het eind van de Via Montebello. Ik zag de grote gazons met bomen her en der, de grafstenen en de grafzuilen vrij dicht opeen langs de ommuring en de scheidsmuren en, als had ik hem voor ogen, de monumentale graftombe van de Finzi-Contini's: een weliswaar lelijke tombe – had ik van jongs af aan thuis gehoord –, maar toch altijd indrukwekkend en alleen al daardoor tekenend voor het gewicht van de familie.

En meer dan ooit kneep mijn hart samen bij de gedachte dat in dat graf, dat, zo leek het, gebouwd was om de eeuwige rust te verzekeren van de eerste opdrachtgever – van hem en zijn nageslacht –, van alle Finzi-Contini's die ik had gekend en liefgehad, er maar één was die die rust had gekregen. Alleen Alberto, de oudste zoon die in 1942 aan de ziekte van Hodgkin was overleden, lag er; terwijl het van dochter Micòl, het tweede kind, en van de vader professor Ermanno, van moeder signora Olga en signora Regina, signora Olga's stokoude verlamde moeder, allen in de herfst van 1943 naar Duitsland gedeporteerd, onduidelijk was of ze ooit een laatste rustplaats hadden gevonden.

I

Het grafmonument was groot, massief, indrukwekkend: een soort tempel die het midden houdt tussen klassiek en oriëntaals, zoals te zien was in de decors van *Aida* en *Nabucco* die een paar jaar terug nog in zwang waren in onze operahuizen. Op elke andere begraafplaats, ook de gemeentelijke ernaast, zou een graf met zulke pretenties geen verbazing wekken, opgaan in de massa en onopgemerkt passeren. Maar op de onze was het het enige. En daarom viel het op, sprong het meteen in het oog, al stond het ver van het toegangshek, aan het eind van een verlaten stuk waar al meer dan vijftig jaar niemand meer werd begraven.

Degene die de bouw had opgedragen aan een deftige hoogleraar bouwkunde, de verantwoordelijke in de stad voor tal van andere wanstaltigheden uit die tijd, bleek Moisè Finzi-Contini te zijn geweest, de overgrootvader van vaderskant van Alberto en Micòl, die in 1863 was overleden, kort na de inlijving van de Kerkelijke Staat bij het Koninkrijk Italië, en de daaropvolgende, ook in Ferrara definitieve afschaffing van het jodengenotto. De grote landeigenaar, ‘hervormer van de Ferrarese landbouw’ – zoals te lezen stond op de steen die de gemeente langs de trap van de synagoge in de Via Mazzini, boven aan de derde overloop, had laten aanbrengen om de verdiensten van de ‘Italiaan en jood’ te vereeuwigen –, maar uiteraard kunstzinnig niet erg ontwikkeld, moest, toen eenmaal het besluit genomen was om een graftombe *sibi et*

suis te bouwen, het verder op zijn beloop gelaten hebben. De jaren leken mooi, voorspoedig: alles zette aan tot hoop, tot ongedwongen lef. In de euforie van de bereikte gelijkheid als burgers, waardoor hij als jongeman ten tijde van de Cisalpijnse Republiek de eerste duizend hectare drooggelegde grond de zijne kon maken, was het begrijpelijk hoe hij als strenge patriarch verleid werd om bij die plechtige gelegenheid niet op de kosten te kijken. Het is zeer waarschijnlijk dat de deftige hoogleraar bouwkunde *carte blanche* had gekregen. En met de beschikking over zo veel marmer, sneeuw wit uit Carrara, vleesroze uit Verona, grijs met zwart gespikkeld, geel marmer, blauw marmer, groenig marmer, had hij op zijn beurt zijn hoofd verloren.

Er was een ongelofelijk rommeltje uit ontstaan met de bouwkundige echo's van het mausoleum van Theodorik in Ravenna, de Egyptische tempels in Luxor, de Romeinse barok en zelfs, in de logge zuilen van de colonnade, het oude Griekenland in Knossos. Maar toch. Geleidelijk aan, jaar na jaar, had de tijd die op zijn manier alle wonden heelt, eenheid in die onwaarschijnlijke mengelmoes van stijlen gebracht. Moisé Finzi-Contini, hier 'een harde noeste werker' genoemd, was overleden in 1863. Zijn vrouw Allegrina Camaioli, 'de engel des huizes', in 1875. In 1877, op nog jonge leeftijd en twintig jaar later in 1898 gevolgd door zijn eega Josette, van baron en barones Artom van de tak uit Treviso, hun enige zoon, doctor ingenieur Menotti. Waarna het onderhoud van de kapel, die in 1914 nog maar één ander lid van de familie had opgenomen, Guido, een jongetje van zes, allengs in duidelijk minder bedrijvige handen was gekomen waar het ging om schoonmaken, reinigen, eventueel schade te herstellen, en om de strijd aan te binden met de hardnekkig oprukkende begroeiing. De polletjes gras, een donker, bijna zwart gras, met een nagenoeg ijzeren inslag, en de varens, de brandnetels, de distels, de klaprozen, konden onder een

steeds ruimer toelatingsbeleid aanvallen en toeslaan. Zodat in 1924, 1925, zo'n zestig jaar na de inwijding waarbij ik het als kind voor het eerst te zien kreeg, het grafmonument van de Finzi-Contini's ('Een ware horreur', noemde mijn moeder het altijd, terwijl ze mij bij de hand hield) er al bijna zo uitzag als nu, want al tijden is er niemand meer rechtstreeks bij het onderhoud betrokken. Half verzonken in het wilde groen, met de oppervlakken van het bonte marmer die, oorspronkelijk glad en glanzend, door grauwe opeenhopingen van stof dof waren geworden, aan het dak en aan de buitentrappen gehavend door weer en wind, leek het toen al veranderd in de rijke schittering waarin alles wat lang bedolven is gebleven overgaat.

Niemand weet hoe en waarom een hang naar eenzaamheid ontstaat. Feit is wel dat de afzondering zelf, dezelfde scheidslijn waarmee de Finzi-Contini's hun overledenen omringden, ook rond hun ándere huis aan het eind van de Corso Ercole 1 d'Este lag. Deze straat in Ferrara is door Giosue Carducci en Gabriele d'Annunzio onsterfelijk gemaakt en bij kunst- en poëziefhebbers over de hele wereld zo bekend dat elke beschrijving ervan overbodig zou kunnen lijken. We bevinden ons, zoals bekend, in het hart van het noordelijk deel van de stad, dat in de Renaissance bij de kleine middeleeuwse vesting werd gevoegd en dat daarom Addizione Erculea heet. Breed; kaarsrecht van het Kasteel naar de Engelenmuur; over de hele lengte geflankeerd door de donkere silhouetten van herenhuizen; met de vage, schitterende achtergrond van rode baksteen, bladergroen en blauwe lucht die je naar de oneindigheid lijkt te voeren: de Corso Ercole 1 d'Este is zo fraai en de toeristische attractie ervan dusdanig dat het sociaalcommunistische stadsbestuur, al langer dan vijftien jaar verantwoordelijk voor de gemeente Ferrara, besefte dat het er niet aan mocht komen, hem met hand en tand moest verdedigen tegen iedere bouw- en winkelspeculatie,

kortom het oorspronkelijke aristocratische karakter ervan onaangeroerd moest laten.

De straat is beroemd: daarbij grotendeels onaangetast.

En toch, met name wat huize Finzi-Contini betreft, al betreed je het tegenwoordig ook vanaf de Corso Ercole 1 – zij het dat je om er te komen meer dan een halve kilometer om moet lopen door een onmetelijk, min of meer braakliggend stuk land –, al herbergt het nog steeds de historische ruïnes van een zestiende-eeuws gebouw, het vroegere woonverblijf of ‘lustslot’ van de Estes, die door de bekende Moisé in 1850 werden aangekocht en later door de erfgenamen met alle daaropvolgende verbouwingen en restauraties werden veranderd in een soort neogotische *manor*, op zijn Engels: ondanks al die overgebleven aandachtspunten, wat weet deze er nog van, vraag ik me af, wat herinnert gene zich nog? De Touring Guide rept er niet over, en daardoor treft de toeristen op doorreis geen blaam. Maar in Ferrara zelf lijken ook de weinige joden van de kwijnende joodse gemeenschap er geen herinnering aan te bewaren.

De Touring Guide rept er niet over, en ongetwijfeld ten onrechte. Maar laten we wel zijn: de tuin, of preciezer nog, het onmetelijke park dat voor de oorlog om huize Finzi-Contini heen lag en zich bijna over tien hectare uitstreckte tot onder de Engelenmuur aan de ene kant, en tot aan de barrière van de Porta San Benedetto aan de andere, op zichzelf al iets zeldzaams en buitengewoons (de Touring Guides van begin twintigste eeuw laten nooit na dat te vermelden, op een merkwaardige halflyrische, halfzwierige toon), bestaat tegenwoordig niet meer, en wel letterlijk. Alle hoogstamige bomen, linden, olmen, beuken, populieren, platanen, wilde kastanjes, pijnbomen, sparren, lariksen, libanonceders, cipressen, eiken, steeneiken en zelfs palmen en eucalyptussen, die Josette Artom met honderden tegelijk heeft laten planten, zijn in de laatste twee oorlogsjaren geveld om

er brandhout van te maken, en het terrein is langzamerhand weer geworden zoals het was, toen Moisè Finzi-Contini het kocht van markies en markiezin Avogli: een van de vele grote moestuinen binnen de stadsmuren.

Het huis zelf zou overblijven. Maar het grote afzonderlijke gebouw, dat erg gehavend is door een bombardement uit '44, wordt nu nog in beslag genomen door vijftig geëvacueerde gezinnen, behorend tot datzelfde armoedige stadsproletariaat dat niet onderdoet voor het grauw uit de Romeinse volksbuurten en dat voornamelijk blijft samenklonteren in de gangen van het Palazzone aan de Via Mortara: verbitterde, primitieve, opvliegende mensen (een paar maanden geleden, hoorde ik, verwelkomden ze de gemeentelijke inspecteur voor de volksgezondheid met stenen, toen hij er per fiets voor een onderzoek ter plaatse naar toe was getogen), die teneinde elk eventueel uitzettingsplan van de kant van de monumentenzorg van Emilia Romagna te ontmoedigen het fraaie idee moeten hebben opgevat om nog de laatste restjes oude schilderijen van de muren af te krabben.

Welnu, waarom arme toeristen voor de leeuwen gooien? – denk ik dat de samenstellers van de laatste editie van de Touring Guide zich hebben afgevraagd. En om wat te zien eigenlijk?